

УДК 81'373.4

О. І. Павлова

Рівненський державний гуманітарний університет

ГІПОНІМІЯ В МУЗИЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ АНГЛІЙСЬКОЇ, ФРАНЦУЗЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Вивчається сутність лексико-семантичної категорії гіпонімії, досліджується її зв'язок з дефініціями і синонімічними та антонімічними відношеннями термінів, аналізується характер семантичної організації музичної терміносистеми, визначаються головні функції гіпонімів і сукупність формальних засобів вираження гіпонімічних відношень.

Изучается сущность лексико-семантической категории гипонимии, исследуется ее связь с дефинициями и синонимическими / антонимическими отношениями терминов, анализируется характер семантической организации музыкальной терминологии, определяются главные функции гипонимов и совокупность формальных средств выражения гипонимических отношений.

In the article the essence of lexical and semantic category of hyponymy is studied, the ties of it with the definitions and synonymic / antonymic relations of terms are investigated, the character of the semantic organization of musical terminological system is analysed, the main functions of hyponyms and the totality of the formal means of the expression of hyponymic relations are determined.

Актуальність дослідження гіпонімічних відношень мовних одиниць у семантичному полі обумовлюється тим, що гіпонімія як самостійна лексико-семантична категорія відіграє дуже важливу роль систематизатора лексичних систем національних мов узагалі і термінологічних підсистем зокрема. Тому інтерес мовознавців і термінознавців до вивчення гіпонімічних відношень є зумовленим і зрозумілим. Гіпонімію різноманітних термінологій на матеріалі різних мов вивчали І. Я. Атанасова, А. А. Денисова, Р. З. Загідуллин, О. Н. Каверіна, О. А. Коновалова, Н. Д. Коновченко, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк, Т. І. Панько та багато інших. У нашому дослідженні категорія гіпонімії вперше вивчається в зіставному аспекті на матеріалі музичної терміносистеми в чотирьох вищеназваних європейських мовах. **Матеріал дослідження** включає 1312 понять і термінів кожної з досліджуваних мов, відібраних методом суцільної вибірки зі сфер фіксації та функціонування. **Мета дослідження** – вивчення суті лексико-семантичної категорії гіпонімії та особливостей її реалізації в музичній термінологічній системі. **Завдання дослідження:** 1) вивчити дефініції і сутність загальномовної і термінологічної гіпонімії; 2) дослідити зв'язок родовидових відношень з дефініціями і з синонімічними та антонімічними відношеннями термінів; 3) проаналізувати характер семантичної організації музичної терміносистеми; 4) визначити головні функції гіпонімів у термінології; 5) вивчити арсенал формальних засобів вираження гіпонімічних відношень.

Гіпонімія – одне з основних парадигматичних відношень в семантичному полі – ієрархічна організація його елементів, яка заснована на родовидових відношеннях. Для позначення цих відношень Джоном Лайонзом був впроваджений в мовознавство термін *гіпонімія*. Гіпонімія базується на відношенні несумісності – властивості семантично однорідних мовних одиниць, які співвідносяться з поняттями, обсяги яких не перетинаються. Гіпонімія як родовидове відношення являє собою

включення однорідних одиниць у відповідний клас найменувань [8, с. 104]. Слова, які відповідають видовим поняттям (наприклад, англ. *violin* – франц. *violon* – рос./укр. *скрипка*, англ./франц. *alto* – рос./укр. *альт*, англ. *violoncello* – франц. *violoncelle* – рос. *виолончель*, укр. *віолончель*, англ. *contrabass* – франц. *contrebass* – рос./укр. *контрабас*), виступають як гіпоніми стосовно слова, співвіднесеного з родовим поняттям (англ. *musical instrument* – франц. *instrument de musique* – рос. *музыкальный инструмент* – укр. *музичний інструмент*) – гіпероніма, і як співгіпоніми відносно один одного. Гіпонімія характеризується привативним протиставленням одиниць, ієрархічністю і відносністю. «Гіпонімія, підкреслює М. П. Кочерган, характеризується привативною опозицією: видові назви завжди є семантично багатшими від родових. Саме тому на відміну від синонімії, яка допускає взаємну заміну, гіпонімія характеризується односторонньою заміною гіпоніма на гіперонім, але не навпаки» [6, с. 125]. Ієрархічність гіпонімії базується на логіко-семантичному підпорядкуванні: гіперонім підпорядковує собі слова, значення яких він у себе включає. Відносність гіпонімії виявляється в тому, що гіперонім може сам виступати як гіпонім відносно слів з більш широким смисловим змістом, що дає змогу послідовно виділяти класи і підкласи лексичних одиниць.

Головна особливість гіпонімії полягає в тому, що вона не виявляється в мові так само послідовно і систематично, як, наприклад, логічні відношення включення в різних класифікаціях: нарівні з вираженими відношеннями гіпонімії існують численні випадки асиметрії і невизначеності. У різних мовах відношення гіпонімії виявляються по-різному, їх специфіка визначається системою конкретної мови і відображуваним в неї характером культури.

Семантичне відношення співгіпонімів – це відношення елементів одного класу; гіпоніми включають в себе смисловий зміст гіпероніма і протиставляються один одному відповідними диференціувальними семами: порівняйте гіпоніми музичної термінології: англ. *duet* – *trio* – *quartet* – *quintet* – *sextet* – *septet* – *octet* – *nonet* та їх гіперонім *ensemble*, франц. *duetto* – *trio* – *quatuor* – *quintette* – *sextuor* – *septuor* – *octuor* – *nonet* та їх гіперонім *ensemble*, рос. *дуэт* – *терцет* – *квартет* – *квінтет* – *секстет* – *септет* – *октет* – *нонет* та їх гіперонім *ансамбль*, укр. *дует* – *терцет* – *квартет* – *квінтет* – *секстет* – *септет* – *октет* – *нонет* та їх гіперонім *ансамбль*.

Гіпонімія – це найбільш фундаментальні парадигматичні смислові відношення, за допомогою яких структурується словниковий склад мови. На основі гіпонімії взаємозв'язані лексичні одиниці національних мов послідовно об'єднуються в тематичні і лексико-семантичні групи, підкласи і класи, семантичні поля і семантичні сфери. Саме тому, що панівними в лексико-семантичній системі є родовидові відношення, найбільш поширеними опозиціями тут є інклюзивні, тобто відношення слабкого і сильного члена. Це надає лексико-семантичній системі, підкреслює М. П. Кочерган, домінантно-підпорядкованої впорядкованості (послідовне включення слів нижчого рівня абстракції до вищого), що не характерне для граматичних абстракцій [6, с. 125].

Розподіл слів за парадигматичними об'єднаннями – яскраве свідчення системної організації лексики. Підтвердженням цього є досвід укладання ідеографічних словників, серед яких одним з найдавніших (вийшов у 1852 р.) і найвідоміших є тезаурус Пітера Марка Роже – «*Roget's Thesaurus of English Words and Phrases*», де вся лексика поділена на 6 класів, 24 підкласи, 1000 тем, а в межах кожної теми виділені лексико-семантичні групи і лексико-семантичні категорії.

Проведене дослідження свідчить, що термінологічна система музикознавства різних мов, як і термінології інших галузей знання, пронизана родовидовими відношеннями. Під гіпонімією в термінознавстві мається на увазі вираження підряд-

ності та супідрядності і побудова на їх основі ієрархічної системи термінів, при якій термін ширшого змісту, тобто родовий (гіперонім), включає в себе термін вужчого змісту, тобто видовий (гіпонім) [10, с. 241]. Наприклад, аналіз показав, що в досліджуваній музичній терміносистемі гіпероніми: англ. *recitative* – франц. *récitatif* – рос./укр. *речитатив* включають в себе відповідно такі гіпоніми: англ. *recitativo secco* – франц. *récitatif secco* – рос. *сухой речитатив* – укр. *сухий речитатив*, англ. *accompanied recitative* – франц. *récitatif accompagné* – рос. *аккомпанированный речитатив* – укр. *акомпанований речитатив*; а гіпероніми: англ./франц. *notation* – рос. *нотація* – укр. *нотація*, у свою чергу, включають в себе відповідно такі гіпоніми: англ. *letter notation* – франц. *notation alphabétique* – рос. *буквенная нотація* – укр. *літерна нотація*, англ. *pneumatic notation* – франц. *notation pneumatique* – рос. *невменная нотація* – укр. *невменна нотація*, англ. *mensural notation* – франц. *notation mensuraliste* – рос. *мензуральная нотація* – укр. *мензуральна нотація*, англ. *number notation* – франц. *notation chifréé* – рос. *цифровая нотація* – укр. *цифрова нотація* і т. ін. З парадигматичної точки зору гіпоніми характеризуються двома видами протиставлення: 1) протиставлення родового (гіперонімічного) і кожного видового (гіпонімічного) значення за відсутністю (наявністю) розрізнявального компонента; 2) протиставлення одне одному всіх видових значень за змістом розрізнявального компонента значень [11, с. 192].

Терміни, як відомо, відображають взаємозв'язки явищ і речей, що позначаються ними, і це може бути досягнуто правильною класифікацією дійсності, яка термінується, на основі родових та видових явищ. Це означає, що наявність термінів, які об'єднуються за підвидовими ознаками, припускає наявність термінів, які об'єднуються за видовими ознаками, а існування останніх, у свою чергу, визначається наявністю родових термінів, тобто елементи зв'язані відношеннями включення чи гіпонімічними відношеннями [5, с. 79]. При гіпонімічній організації суттєвим є те, що кожний вищий клас складається з меншої кількості одиниць з більшим обсягом значення. Оскільки основою семантики терміна, його лексичного значення служить поняття, що ним виражається, яке не існує ізольовано від системи понять, що формуються професійно спрямованим мисленням у певній сфері діяльності, то за основу класифікації термінів для виявлення структури термінології галузі можуть бути взяті їх логіко-поняттєві зв'язки та відношення.

Спостереження свідчать, що в основі будь-якої термінологічної системи лежить родовидовий принцип. Існує декілька назв для позначення родо-видових відношень: гіпонімічні, гіпер-гіпонімічні, категоріально-специфікаційні, інклюзивно-ексклюзивні. Сам принцип родовидової структуралізації, який використовується для побудови логічних класифікацій реалій зовнішнього світу, запозичений із логіки. Філософськими основами такої класифікації є відношення одиничного і всезагального, які чітко прослідковуються в гіперо-гіпонімічних структурах, де гіпероніми виражають дещо загальне, а гіпоніми – одиничне, окреме [5, с. 79]. Наукове пізнання, що сходить від одиничного до абстрактного – загального, відтворює об'єкт дослідження у всій різноманітності його сторін, зв'язків та відношень.

Логічні відношення між термінами, як особливий різновид парадигматичних зв'язків, відіграють суттєву роль не тільки в процесі систематизації і упорядкування термінологій. Логічні відношення, чи відношення подібності, базуються на внутрішніх зв'язках між їх окремими властивостями і якостями, на якійсь їх спільній характеристиці. Логічні відношення між поняттями ієрархічні. Тобто кожен клас є видом одного більш високого в ієрархічному ланцюгу і родом відносно класів, що розташовані нижче. Дуже важливим засобом вираження відношень підрядності і супід-

рядності наукових понять, як було зазначено вище, є гіпонімія, тобто родовидові відношення термінів.

При вивченні музичної терміносистеми кожний мінімальний чи максимальний її елемент виявляється взаємозв'язаним на лінії рід – вид з багатьма іншими елементами. Розгортання кожного гіперо-гіпонімічного блока показує ступінь складності і розробленості відображуваних ділянок дійсності: чим складніша і чим більше вивчена певна сфера, тим більше рівнів узагальнення і, відповідно, ярусів у блоці. Розгортання демонструє родовидові зв'язки між об'єктами, вказує місце кожного елемента в ієрархічній системі, оскільки немає родових і видових явищ як таких, вони стають такими у певних системах [14, с. 14].

Дослідження підтверджує, що родовидові відношення в термінології тісно пов'язані з дефініцією. За висловом Н. Д. Арутюнової, дефініція «не просто пояснює значення терміна, а встановлює це значення», причому значення строго фіксоване, яке впливає із взаємовідношень термінів усередині певної системи [1, с. 43–44]. Дефініції термінів формуються в процесі наукового дослідження. Дефініція дає мінімум відомостей, необхідних для розуміння, сприйняття і розмежування одне від одного окремих понять [1, с. 52–53].

Найбільш поширеним на практиці типом дефініцій є так звані родовидові дефініції. Як підкреслює С. Д. Шелов, у родовидових дефініціях завжди виділяється родове поняття та його видова ознака, яка дає змогу виокремити відповідне видове поняття і назвати його значенням означуваного терміна [15, с. 37]. Слід додати, що для завдань термінологічних досліджень існує достатньо повний опис родовидових дефініцій і вимог, які вони мають задовольняти. Цей тип дефініцій має універсальність, яка пояснює існування тлумачних термінологічних словників, що містять саме родовидові дефініції. Як зазначає І. Н. Волкова, родовидові дефініції можуть бути побудовані для понять будь-якої категорії – предметів, процесів, властивостей, величин [3, с. 144].

Розглянемо, наприклад, родовидові дефініції понять і термінів різних категорій у музикознавстві: а) категорії предметів: англ. *nakry* – *an old Russian percussive musical instrument like a kettledrum*; рос. *накры* – *древнерусский ударный музыкальный инструмент типа парных литавр*; укр. *бубни* – *давньоросійський ударний музичний інструмент типу парних литавр*; б) категорії процесів: англ. *interpretation* – *the process of a performer deciding how to perform music that has been previously composed and notated*; франц. *interprétation* – *l'acte par laquelle un musicien ou un groupe de musiciens rendent audible une pièce sonore à l'aide d'un instrument de musique*; рос. *интерпретация* – *толкование исполнителем музыкального произведения в процессе исполнения*; укр. *інтерпретація* – *художньо-звукова реалізація музичного тексту в процесі виконання*; в) категорії властивостей: англ. *a note value* – *the relative duration of a note*, франц. *la valeur d'une note* – *sa durée par rapport à l'unité de temps*, рос. *длительность* – *продолжительность звучания*, укр. *тривалість* – *час звучання*. При побудові родовидових дефініцій понять і термінів як родова обов'язково береться ознака найближчого родового поняття. Вибір родової і видової ознак обумовлений класифікацією, яка може здійснюватися за рядом незалежних ознак, тому як видова відмінність у дефініції може бути представлена як поєднання ознак [1, с. 43].

Слід підкреслити, що визначення гіпонімічних відношень перебуває на початковій стадії. Домінує погляд, що гіпонімічні парадигми логічно уgruntовані взаємодією між родовидовими поняттями та частиною і цілим, ґрунтуються на імплікації чи включенні понять [7, с. 479; 12, с. 132]. Узявши до уваги, що в логіці поняття імплікації, підпорядкування охоплює лише родовидові відношення на зразок *музич-*

ний інструмент – струнний музичний інструмент, мистецтвознавство – музикознавство, Т. І. Панько, І. М. Кочан і Г. П. Мацюк постулюють, що «гіперогіпонімічні відношення між термінами конкретних систем виникають або внаслідок розвитку синтагмозначень гіперонімів або шляхом актуалізації їх парадигматичних значень» [11, с. 193].

Проведене дослідження свідчить, що гіпонімічні відношення в терміносистемах різних галузей знання тісно пов'язані з синонімічними й антонімічними відношеннями. Так, гіпероніми і гіпоніми можуть перебувати в синонімічних відношеннях. Синонімізація родових і видових найменувань, як зазначає А. А. Брагіна, явище природне і типове для мовного процесу [2, с. 58–59]. Наприклад: англ. *bandura-player, kobza-player*; франц. *joueur de bandoura, joueur de kobza*; рос. *бандурист, кобзарь*; укр. *бандурист, кобзар*. Однак перший термін ширший за семантикою, ніж другий.

Гіпоніми можуть перебувати також і в антонімічних відношеннях, наприклад, в музичній терміносистемі гіпоніми: рос. *барабаны: большой барабан і малый барабан*, укр. *барабани: великий барабан і малий барабан*; англ. *unison: augmented unison і diminished unison*, франц. *unisson: demi-ton chromatique ascendant і demi-ton chromatique descendant*, рос. *прима: увеличенная прима і уменьшенная прима*, укр. *прима: збільшена прима і зменшена прима* можуть розглядатися як антоніми. Однак частіше вони виступають як супідрядні найменування, які об'єднуються загальним родовим поняттям.

Аналіз показує, що музична термінологія англійської, французької, російської та української мов, як і інші термінологічні системи, характеризується багатовступневистю семантичної організації, яка виявляється в тому, що один і той самий термін може виступати і як гіпонім, і як гіперонім залежно від рівня розгляду. Загальновідомо, що при класифікації за однією ознакою гіперонім і гіпоніми складають субполе (субпарадигму) першого ступеня підпорядкування [4, с. 58]. Перехресчувані зв'язки, при яких термін є гіпонімом одного поля і гіперонімом іншого, підтверджують системний характер родовидових відношень у рамках певного семантичного гнізда термінологічних одиниць. Аналіз показав, що між термінами музичної терміносистеми можуть існувати двоступеневі, триступеневі і чотириступеневі зв'язки. Наприклад, згідно з системою класифікації музичних інструментів Еріка фон Хорнбостеля і Курта Закса, яка вперше була опублікована в 1914 році в німецькому журналі «*Zeitschrift für Ethnologie*» і яка досі використовується в музикознавстві, можна виділити триступеневий зв'язок між термінами, які належать до складу тематичної групи «Музичні інструменти»:

1) англ. *musical instruments (MI)*, франц. *instruments de musique (IM)*, рос. *музыкальные инструменты (МИ)*, укр. *музичні інструменти (MI)*;

2) англ. *string MI, wind MI, membranous MI, idiophones*; франц. *IM à cordes, IM à vent, IM avec membrane, idiophones*; рос. *струнные МИ, духовые МИ, мембранные МИ, идиофоны*; укр. *струнні MI, духові MI, мембранні MI, ідіофони*;

3) англ. *plucked, bow, percussion (string MI)*; франц. *IM à cordes pincées, à archets, à percussion (IM à cordes)*; рос. *щипковые, смычковые, ударные (струнные МИ)*; укр. *щипкові, смичкові, ударні (струнні MI)*; англ. *MI of flute family, reed MI, capped-reed MI (wind MI)*; франц. *IM de famille des flûtes, IM à anche, IM à anche avec capsule (IM à vent)*; рос. *флейтовые, тростевые, мундштучные (духовые МИ)*; укр. *флейтові, тростинні, мундштучні (духові MI)*; англ. *plucked, friction, percussion, wind (idiophones)*; франц. *MI à cordes pincées, MI à friction, IM à percussion, IM à vent (idiophones)*; рос. *щипковые, фрикционные, ударные, духовые самозвучащие (идио-*

фони); укр. *щипкові, фрикційні, ударні, духові самозвучні (ідеофони)*; англ. *friction, percussion (membranous MI)*; франц. *IM à friction, IM à percussion (IM avec membrane)*; рос. *фрикционные, ударные (мембранные МИ)*; укр. *фрікційні, ударні (мембранні MI)*.

Гіперо-гіпонімічні зв'язки в досліджуваній термінології мають різноманітний арсенал формальних засобів вираження. Аналіз свідчить, що прикметники, дієприкметники й іменники з прийменниками (або без них) використовуються як лексичні засоби вираження гіперо-гіпонімічних відношень. Вищеподані приклади показують, що ознака – найближче родове поняття в складі значення терміна – виражається прикметником, дієприкметником і іменником у формах усіх непрямих відмінків. У складених термінах-гіпонімах диференціувальна ознака, яка розрізняє ці одиниці, уводиться означенням до опорного компонента, внаслідок чого спостерігається звуження значення. О. О. Реформатський уважав, що означальні конструкції є більш термінологічними, ніж додаткові конструкції внаслідок своєї номінативності. Означальні конструкції спрощують засоби розширення значення термінів, що є досить важливим для розкриття тлумачення номінативності термінів [13, с. 46–54].

Дослідження показує, що головними функціями гіпонімів у термінологічних системах різних галузей науки і техніки є систематизація термінів і тлумачення значень. М. В. Лисякова зазначає, що ці функції реалізуються в термінології в двох прийомах, таких як узагальнення, тобто звернення до родового поняття, і конкретизація за допомогою ознаки видової відмінності [9, с. 17].

Таким чином, можна зробити **висновок**, що гіпонімія, яка ґрунтується на об'єктивно-філософських відношеннях, є самостійною лексико-семантичною категорією, яка має свою мовну специфіку в термінології. Гіпонімічні відношення належать до найуніверсальніших, найфундаментальніших парадигматичних відношень, за допомогою яких може бути структурований як словниковий склад національної мови в цілому, так і його спеціальна, тобто термінологічна, лексика. Гіпонімічні відношення спеціально-професійних термінів визнаються універсальним способом тематичної ієрархічної організації конкретної термінологічної системи. Інтерес до гіпонімічних відношень в семантиці лексичних і термінологічних одиниць пояснюється тією важливою роллю, яку вони відіграють в лексико-семантичній системі загальнолітературної мови і в термінологічних системах мови науки, а також тим, що сітка родовидових відношень визначає місце лексичних одиниць в загальномовній системі і термінологічних одиниць в термінологічних системах і, отже, дає можливість прогнозувати появу нових лексичних і термінологічних одиниць, які можуть посідати вільні місця в гіпонімічних структурах.

Перспективою подальшого дослідження є розроблення тематичної ієрархічної класифікації музичної терміносистеми англійської, французької, російської та української мов на основі вивчених родовидових відношень між термінами.

Бібліографічні посилання

1. **Арутюнова Н. Д.** Синтаксические функции метафоры / Н. Д. Арутюнова // Известия АН СССР, ОЛЯ. – М., 1978. – Т. 37. – № 3. – С. 40–45.
2. **Брагина А. А.** Синонимические отношения в лексике и словарных статьях / А. А. Брагина // Современная русская лексикография–1980 / отв. ред. В. Н. Сергеев. – Л. : Наука, 1981. – С. 54–61.
3. **Волкова И. Н.** Моделирование определений в терминологических стандартах / И. Н. Волкова // Современные проблемы русской терминологии / отв. ред. В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1986. – С. 140–162.
4. **Герд А. С.** Основы научно-технической лексикографии (как работать над терминологическим словарем) / А. С. Герд. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 72 с.

5. **Коновалова Е. А.** Гипер-гипонимия в экономической терминологии / Е. А. Коновалова // Филологические студии. – Симферополь, 2001. – № 2. – С. 79–85.
6. **Кочерган М. П.** Загальне мовознавство : підручник для студ. філол. спец. вищих закладів освіти / М. П. Кочерган. – К. : Вид. центр «Академія», 1999. – 288 с. (Альма-матер).
7. **Лайонз Д.** Введение в теоретическую лингвистику / Джон Лайонз; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1978. – 542 с.
8. **Лингвистический энциклопедический словарь** / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
9. **Лысякова М. В.** Гипонимия в русском языке : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / М. В. Лысякова. – М., 1986. – 24 с.
10. **Новиков Л. А.** Семантика русского языка / Л. А. Новиков. – М. : Высш. шк., 1982. – 272 с.
11. **Панько Т. І.** Українське термінознавство : підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
12. **Плотников Б. А.** Основы семасиологии : учеб. пособие для філол. фак. вузов / Б. А. Плотников; под ред. А. Е. Супруна. – Мн.: Вышэйша шк., 1984. – 223 с.
13. **Реформатський А. А.** Введение в языковедение / А. А. Реформатский. – [4-е изд.]. – М. : Просвещение, 1967. – 542 с.
14. **Термин и слово** : межвуз. сб. – Горький : Изд-во ГГУ, 1980.
15. **Шелов С. Д.** Термин. Терминологичность. Терминологические определения / С. Д. Шелов. – СПб. : Филологический фак-т СПбГУ, 2003. – 280 с.

Надійшла до редколегії 13.04.09